

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 94 (477):81.1 (092):82-6

ЛИСТУВАННЯ М.ГРУШЕВСЬКОГО З М.МАРРОМ *

Публікується листування Михайла Грушевського з відомим мовознавцем Миколою Марром, котре зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської академії наук. Висвітлюються неznані контакти вчених у другій половині 1920-х рр., у чийх листах обговорювалися проблеми, пов'язані зі співпрацею російського академіка у журналі «Україна», а також його сприяння в реалізації запроєктованого М.Грушевським Інституту дослідження історії України при Академії наук СРСР.

Ключові слова: Грушевський, Марр, яфетична теорія, журнал «Україна», Інститут дослідження історії України при Академії наук СРСР.

Як відомо, листування Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934 рр.) – найбільш розлого складова його творчої спадщини, значну частину котрої на сьогодні вже опубліковано як у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» (шість томів), так і на шпальтах численних періодичних видань і в наукових збірниках. При цьому більшість оприлюдненого епістолярію походить з архівосховищ нашої держави (насамперед це матеріали родинного фонду Грушевських, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві). Тож грушевськознавці дедалі частіше говорять про потребу пошуку епістолярної грушевськіани в архівах інших країн, передусім суміжних. У першу чергу йдеться про російські колекції, адже українського вченого пов'язували тривалі у часі взаємини з визначними гуманітаріями імперії Романових, більшість з яких співпрацювали з академічними установами та навчальними закладами тогочасної столиці – Санкт-Петербурга. Саме з колекцій найстарішого в Росії (засновано 1728 р.) Санкт-Петербурзького філіалу Архіву Російської академії наук і походить публіковане нижче листування М.Грушевського та М.Марра.

Відзначимо, що загалом грушевськіана у фондах згаданого архіву фахівцям знайна й деякі з листів, що там зберігаються, на сьогодні вже опубліковано¹. Утім, про

* Матеріал підготовлено завдяки дотації Канадського інституту українських студій (Едмонтон, Канада) з вічного фонду імені родини Стасюків.

¹ Пасько І.В. З петербурзьких адресатів М.С.Грушевського: листи до О.О.Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. – 1996. – №1/3. – С.98–109; Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.89–105, №6. – С.25–37; «Я никогда не выступал против России» (М.С.Грушевский и русские учёные. 1914–1916 гг.) / Публ. А.А.Варлыго // Исторический архив. – 1997. – №4. – С.175–199; Ссылка М.С.Грушевского / Подгот. П.Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. – Вып.23. – Санкт-Петербург, 1998. – С.207–262; Копилов С. Листи

існування тут епістолярію М.Грушевського та М.Марра відомо не було. Причиною цього можна назвати те, що віднайдене листування українського історика та російського мовознавця тільки нещодавно передане до академічного архіву з науково-дослідного кабінету М.Марра при Інституті історії матеріальної культури РАН разом з іншими його документами, що утворили особовий фонд ученого (ф.800). Усього до нас дійшло чотири листи київського академіка – по два за 1925 і 1930 рр. Своєрідність фонду М.Марра полягає в тому, що він містить листи самого фондоутворювача (машинописні копії). Особливо важливо це у випадку з М.Грушевським, адже листи-відповіді російського вченого у фонді 1235 ЦДІАК України на сьогодні не віднайдені. Як свідчить зміст опублікованих документів, ми поки що не маємо повного епістолярного корпусу, тож пошуки його складових повинні тривати.

Цікаво, що до віднайдення згаданого вище листування практично нічого не було відомо про взаємини російського мовознавця та українського історика. Не згадують про такі контакти й дослідники останнього десятиліття життя та діяльності М.Грушевського². Зазначимо, що останній був обізнаний із творчістю свого петербурзького колеги ще з кінця XIX ст. Про це свідчить лист до І.Франка, в якому М.Грушевський радив галицькому літераторові при підготовці докторської дисертації врахувати рецензію М.Марра на англомовне дослідження «Повісті про Варлаама і Йоасафа»³. Зауваження виявилось корисним, за що І.Франко подякував М.Грушевському наприкінці шостого розділу своєї праці⁴. Маємо й свідчення того, що український та російський академіки були особисто знайомими – це доводить спільне фото учасників червневої 1931 р. сесії АН СРСР, на якому бачимо М.Марра з М.Грушевським⁵. Про певну людську симпатію між ними може говорити той факт, що український учений відгукнувся на сорокап'ятиліття наукової діяльності російського колеги, узявши участь в ювілейному збірнику на його честь⁶.

Деякі слова варто сказати про адресата українського вченого – відомого російського й радянського лінгвіста-сходознавця, автора неоднозначно зустрінutoї в наукових колах «яфетичної теорії» походження мов Миколу Яковича Марра (1864–1934 рр.). Оскільки саме цікавість до останньої стала приводом перших двох епістолярних звернень М.Грушевського, коротко схарактеризуємо мовознавчі новації цього фахівця, що зводяться до двох ключових тверджень. Перше з них радикально заперечувало усталені лінгвістичні уявлення про розвиток мовної родини як поступовий розпад прамови, котра колись існувала, на генетично споріднені мови. Згідно з М.Марром, «прамова

Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоляка. – К., 2010. – С.1021–1028.

² Див., напр.: Малик Я.Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. – Л., 2012; Федорук Я. Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки НТШ: Праці Історично-філософської секції. – Т.СCLXV. – Л., 2013. – С.151–179; Його ж. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Упор. В.Піскун. – К., 2013. – С.175–204.

³ Листування Михайла Грушевського. – Т.1. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – С.81–82.

⁴ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.30. – К., 1981. – С.485.

⁵ Вестник Академии наук СССР: 1931: Внеочередной номер: Чрезвычайная сессия в Москве 21–27 июня 1931 г. – Ленинград, 1931. – С.39–40. За інформацію щодо цього фото висловлюємо щиру вдячність провідному науковому співробітнику Інституту історії України НАНУ, кандидату історичних наук Оксані Юрковій.

⁶ Грушевський М.С. З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академику Н.Я.Марру: XLV. – Москва; Ленинград, 1935. – С.607–611.

е науковою фікцією», а розвиток мов іде у зворотному напрямі від багатоманітності до єдності. Мови, стверджував М.Марр, виникали незалежно одна від одної, тож не тільки російська та українська не є спорідненими, але й кожен російський діалект колись був окремою, самостійною мовою. Згодом відбувається процес схрещування, коли дві мови об'єднуються у третю, що однаковою мірою виступає нащадком обох мов-предків. Процес схрещування мов завершиться за комунізму, коли всі вони зіллються в одну. Друге твердження полягало в тому, що хоча всі мови виникли незалежно одна від одної, вони розвивалися й надалі розвиватимуться за єдиними законами, хоча й неоднаковими темпами. Звукова мова, котра зародилася в первісному суспільстві в результаті класової боротьби, спочатку складалася з чотирьох елементів («сол», «бер», «йон», «рош»), що мали характер «дифузних вигуків». Поступово з цих комбінацій почали формуватися слова, з'явилися фонетика та граматики. Мови проходять однакові стадії розвитку, які визначаються рівнем соціально-економічної еволюції. На певній соціально-економічній стадії кожен народ володіє мовою певного фонетичного та граматичного типу. Більше того, незалежно від географічного розташування ці мови мають і матеріальну подібність. При зміні базису мова, як частина надбудови, піддається революційному вибуху та стає структурно й матеріально іншою. Попри це, у ній залишаються сліди минулих стадій аж до чотирьох елементів, котрі можна виокремити в кожному слові кожної мови. Віднайдення таких слідів М.Марр називав «лінгвістичною палеонтологією». Обидва положення цілковито суперечили не тільки всім мовознавчим теоріям, але й накопиченому фактичному матеріалу. Утім, підтримка партійних функціонерів перетворила теорію М.Марра на офіційну доктрину зі всіма наслідками для прихильників інших концепцій⁷.

Друга проблема, яку обговорювали адресати в листах за 1930 р., стосувалася малознаної на сьогодні ідеї М.Грушевського щодо створення при Академії наук СРСР Інституту (а згодом – Комісії) дослідження історії України, підтримати котру своїм авторитетом і просив російського колегу український учений, адже в березні 1930 р. М.Марра було обрано віце-президентом союзної АН. Зрештою, комісію було створено, але розгорнути свою діяльність вона так і не змогла. Звернемо увагу дослідників, що в персональній справі М.Грушевського як академіка союзної Академії наук, котра відклалася у тому ж петербурзькому архіві, міститься його доповідна записка, датована 3 травня 1929 р.⁸

Публікуючи листування М.Грушевського з М.Марром, укотре звернемо увагу на неабиякі джерельні можливості російських колекцій в аспекті пошуку матеріалів, що висвітлюють життя й діяльність автора «Історії України-Руси». Поза сумнівом, на багато цікавих знахідок можна сподіватися й при обстеженні академічного архіву в Москві та, зрештою, інших центральних, а також деяких регіональних (у першу чергу Симбірська й Казані) російських архівних установ. На черзі також створення зведеної бази даних про грушевськіану в архівах світу.

⁷ Алпатов В.М. История одного мифа: Марр и марризм. – Москва, 1991. – С.76–78; Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х гг.). – Москва, 2004. – С.145–190.

⁸ Грушевский М. О необходимости основания Института украинской истории в составе Академии Наук СССР // Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф.2. – Оп.17. – Ед.хр.167. – Л.18–19. Оpubл. в укр. пер.: Про потребу утворення Інституту української історії у складі Академії наук СРСР: Доповідна записка акад. М.С.Грушевського // Україна. – 1929. – Травень – червень. – С.171–172.

Листи подано мовою оригіналу, зі збереженням авторського стилю й мінімальним наближенням до норм сучасної пунктуації та правопису. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дати відображено на тому місці, де вони розташовані в оригіналі. Усі авторські текстові зміни відзначено у примітках.

Доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка В.В.Тельвак

№1

14.I.1925

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Возвратившись после долгого отсутствия, я с большим интересом знакомлюсь с Вашими исследованиями о «третьей народности» черноморско-средиземного бассейна⁹. Было бы чрезвычайно желательно иметь Вашу статью для возобновлённого мной органа научного украиноведения «Украина»¹⁰ (в 1924 г. выходил как трёхмесячник, в 1925 будет двухмесячником): вопрос о предарийском населении северного побережья Чёрного моря и поречья Днепра, Дона и т. д. в свете Ваших исследований. Журнал выходит по-украински (как орган истор[ической] секции Укр[аинской] Академии Наук¹¹). Вы могли бы написать по-русски, и у нас бы перевели её к печати. Это было бы лучше, чем пересказывать сказанное по этому вопросу в Ваших вышедших из печати статьях, так как Вы постоянно подвигаете Ваши выводы. Наиболее желательный размер статьи – 50 тыс. знаков. Платим гонорар 48 руб. за 40 тыс. знаков, вычитывая стоимость перевода. Свидетельствуя моё совершенное почтение, буду с нетерпением ожидать Вашего согласия.

Академик Мих. Грушевский [підпис]

Ул. Короленко, 37, кв. 12 ^а

Истор[ическая] Секция В.У.А.Н.,

Мих[аилу] Серг[еевичу] Грушевскому

Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук (далі – СПФ АРАН). – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.3. – Ед.хр.281 (Грушевский Михаил Сергеевич: Письма его Марру Николаю Яковлевичу: 4 письма). – Л.1–1 об. Оригінал, автограф, рукопис. Лист на бланку журналу «Україна»

⁹ Ідеться про гіпотезу М.Марра, що при зіткненні у процесі історичної еволюції мов та їх носіїв відбувається процес схрещування, коли дві мови об'єднуються у третю, що однаковою мірою виступає нащадком мов-предків. М.Грушевського, вочевидь, як про це свідчить лист-відповідь російського мовознавця, у контексті цієї теорії цікавило утворення нового етносу та нової мови у процесі взаємодії скіфів і сарматів, нащадками яких він уважав українців.

¹⁰ «Україна» – редактований М.Грушевським журнал, що виходив із перервами в 1914, 1917–1918 та 1924–1930 рр. В останній період був друкованим органом очолюваної вченим Історичної секції ВУАН.

¹¹ «как орган истор[ической] секции Укр[аинской] Академии Наук» дописано над рядком.

№2

12.II.1925

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Письмо Ваше от 14 янв[аря] я застал дома, по возвращении из поездки к чувашам и, не принадлежа себе в этой сутолоке, отрывающей меня от научных работ, запаздываю ответом, каюсь, но уверяю Вас, заслуживаю снисхождения.

Есть, однако, причина и по существу, почему не успел раньше ответить. Хотел прямо приготовить статью, однако, из намечающихся к подготовке для напечатания ближайших работ, ни одна не является тем, что хотел бы я поместить или увидеть помещённым в Вашем органе, именно с несомненным или прямым отношением к Украине. Возможности появления моей работы на украинском языке очень рад, сколько я писал по-великорусски, точно в пустыне, авось кто-либо откликнется на то, что подводит не к одной доистории, а реальности и настоящей, не исключая славянских, в числе их, следовательно, и украинского. Словом, надо лишь улучшить время, так что с момента прочтения Вашего письма я думал о теме, авось набреду. Конечно, дефект мой большой – плохо ориентирован в украиноведении и в вопросах, теперь волнующих украинские научные круги. «Вопрос о предарийском населении северного побережья Ч[ёрного] моря и поречья Днестра, Дона и т.д.», конечно, не перестаёт меня интересовать, но теперь самая постановка его иная, когда, во 1-х, индоевропейцы оказались трансформацией яфетидов¹², и, во-вторых, с чувашами в кругу дериватных (уже исторических) по языку племён от яфетического ствола оказались и тюрки. Не только скифский и сарматский, но болгарский и хазарский требуют пересмотра.

С искренним к Вам уважением.

Н.Марр.

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.2. – №31 (Письма Н.Я.Марра). – Л.20–20 об. Машинописна копія

№3

14.X.1925

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

На моё письмо передали Вы мне через нашего археолога А.В.Маргилевского¹³ привет и обещание статьи. Позвольте напомнить об этом приятном для

¹² Усупереч тодішнім (як і сучасним) лінгвістичним теоріям, М.Марр уважав, що індоевропейські мови є складовою сконструйованої ним «яфетичної» мовної сім'ї.

¹³ Скоріше за все, мається на увазі Іполит Владиславович Моргілевський (1889–1942 рр.) – інженер-технолог, історик архітектури, мистецтвознавець, педагог, професор, член-кореспондент Академії архітектури СРСР (із 1941 р.). Упродовж багатьох років досліджував Софійський та Михайлівський собори в Києві, Борисоглібський – у Чернігові, інші пам'ятки давньоруського зодчества, а також античне будівництво (Ольвія). Переконливо спростував помилкові уявлення щодо провінційності руської архітектури порівняно з візантійською, стверджуючи, що перша була глибоко оригінальною, самостійною та відрізнялася від другої навіть за будівельною технікою. Уважав, що культура Русі пройшла ті самі етапи розвитку, що й країн Заходу та Сходу.

нас обещании – и просить о скорейшем исполнении. Желательно иметь изложение Ваших мыслей¹⁴ об отношении «3-го элемента» к древнейшей колонизации и культуре северного берега Чёрного моря, бассейнов Дона, Днепра и Днестра. Издания свои мы посылаем Академии Материальной Культуры исправно, желательно иметь её издания – по указанному адресу: ул. Короленка, 37, Истор[ическая] Секция Академии.

С искренним приветом
М.Грушевский [підпис]

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.3. – Ед.хр.281 (Грушевский Михаил Сергеевич: Письма его Марру Николаю Яковлевичу: 4 письма). – Л.2–2 об. Оригінал, автограф, рукопис

№4

7.IX.[19]30

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Спешу сообщить Вам, что ещё до получения мною Вашего письма Планово-организационная Комиссия Академии Наук постановила запросить от Вас некоторые дополнительные сведения, уточняющие задания Комиссии по изучению истории Украины на 1931 г.

Прошу Вас прислать в ближайшее время эти дополнительные сведения, которые послужат материалом для обоснования Ваших пожеланий относительно дальнейших работ Комиссии.

Уважающий Вас с друж[еским] приветом Н.Марр¹⁵ [підпис]

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.2. – №41 (Письма Н.Я.Марра). – Л.29. Машинописна копія

№5

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Вы были добры обещать поддержку моему плану «Комиссии исследования истории Украины»¹⁶, и я не сомневаюсь, что благодаря этой поддержке она и получила утверждение. Но кроме этого утверждения всё остальное застряло и остаётся на точке замерзания: ещё в мае я вручил Непрем[енному] Секретарю «положение», в августе послал в Секретариат «производ[ственный] План», но в сент[ябрьской] сессии их не утвердили. В октябре я послал всё снова, в новой редакции¹⁷, приняв во внимание резолюции, предложенные Вами, но лично

¹⁴ «Ваших мыслей» дописано над рядом.

¹⁵ «с друж[еским] приветом Н.Марр» дописано від руки.

¹⁶ Идётся про запроєктований М.Грушевським Інститут (згодом – Комісію) дослідження історії України при Академії наук СРСР, необхідність заснування котрого український учений виклав у доповідній записці від 3 травня 1929 р. Комісію було створено, але розгорнути свою діяльність вона так і не змогла.

¹⁷ «в новой редакции» дописано над рядом.

приехать на октябрьскую сессию не могу, по состоянию здоровья, потому что перенёс сильный грипп. Поэтому попрошу не отказать в Вашем содействии – помочь оформить этой комиссии: утвердить положение, производ[ственный] план, получить ассигновки и штатные единицы. В этих видах позволяю себе препроводить к Вам копии посланного в Секретариат и просить уделить из Вашего времени нечто на его осуществление.

С истинным почтением

М.Грушевский [підпис]

9.XII.[1]930

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.3. – Ед.хр.281 (Грушевский Михаил Сергеевич: Письма его Марру Николаю Яковлевичу: 4 письма). – Л.3–3 об. Оригінал, автограф, рукопис

№6

Многоуважаемый Николай Яковлевич!

Только через неделю после Вашего дружеского письма я получил от Секретариата запрос относительно дополнительных сведений к производственному плану. 8 с[его] м[есяца] я все эти сведения отослал. Не откажите дать ход, чтобы «положение» Комиссии и планы получили наконец утверждение.

С искренним приветом

М.Грушевский [підпис]

12.XII.[1]930

СПФ АРАН. – Ф.800 (Марр Николай Яковлевич). – Оп.3. – Ед.хр.281 (Грушевский Михаил Сергеевич: Письма его Марру Николаю Яковлевичу: 4 письма). – Л.4. Оригінал, автограф, рукопис

The article deals with the publication of the correspondence of Mykhailo Hrushevs'kyi with the famous linguist Nikolai Marr, which is stored in St. Petersburg branch office of the archive of Russian Academy of Sciences. The correspondence highlights the unknown contacts of scientists in the 20s years of 20th century. In the letters the problems related to the cooperation of Russian academic in the journal "Ukraine" have been discussed and also his promotion in the realization of the Institute of Study of the History of Ukraine at the Academy of Sciences of the USSR planned by M.Hrushevs'kyi has been pointed out.

Keywords: Hrushevs'kyi, Marr, Japhetic theory, journal "Ukraine", Institute of study of the History of Ukraine at the Academy of Sciences of the USSR.

